

COLOFON

Culemborgse Voetnoten,
nummer 52
ISSN: 0929-1334 juni 2014
Een uitgave van het
'Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden'
Opgericht 14 oktober 1937

Redactie

J.G. Borggreve, Ben Holtkamp,
Y.E. Jakobs-Lommers,
B.C.M.B. Holtkamp

Redactieadres

Mw. Y.E. Jakobs-Lommers
Kattenstraat 10
4101 BM Culemborg
E-mail: voorzitter@voetvan-
oudheusden.nl

Bijdragen kunnen per e-mail
worden gezonden naar de
redactie. Auteurs wordt ver-
zocht zich te houden aan de
redactionele richtlijnen, welke
te lezen zijn op de website van
het Genootschap.

Vormgeving

Hans Bassa, Studio Bassa

Drukwerk

Drukkerij Verschoor,
Culemborg

Secretariaat Genootschap

Dhr. J.G. Borggreve
Vanghoutstraat 1
4105 HE Culemborg
E-mail: secretariaat@voetvan-
oudheusden.nl
Website: www.voetvanoud-
heusden.nl

Girorekening 50 23 582 t.n.v.

Het Genootschap A.W.K. Voet
van Oudheusden
De contributie bedraagt €15,00
per jaar. Een (vrijwillige) extra
bijdrage stelt het bestuur
bijzonder op prijs.

Redactioneel

DE VOETNOOT die voor u ligt is in zijn geheel gewijd aan de orgels van Grote- of Barbarakerk. Dit naar aanleiding van de restauratie van de orgels en de kerk, die enkele jaren geleden uitgevoerd werd. Onderzoek tijdens deze restauratie bracht nieuwe feiten aan het licht.

Culemborg heeft een aardige hoeveelheid kerkorgels in vergelijking met andere plaatsen, die ongeveer even groot zijn. Dit is een gevolg van het relatief grote aantal kerkgenootschappen in onze stad. Zonder twijfel zijn de twee orgels van de Barbarakerk, uit historisch oogpunt, de belangrijkste exponenten van Culemborgs orgelbestand.

Voetlid Henk Kerssen, die voor zijn pensioen werkzaam was bij Rijkswaterstaat, doet een uitvoerig boekje open over deze twee orgels. Zijn kennis omtrent orgels heeft hij opgedaan tijdens de cursus kerkmuziek III en in de harde praktijk, tijdens het volgen van het proces van de restauratie. Niet alleen de orgels komen aan bod, ook de kerkmuziekpraktijk in de Barbarakerk over een periode van bijna zes eeuwen, passeert de revue. Al met al een boeiend overzicht.

BEN HOLTkamp

De orgels in de Grote of Barbarakerk

Inleiding

In 2012 en 2013 zijn beide orgels van de Grote of Barbarakerk (hierna: Barbarakerk) gerestaureerd. In het bijna driehonderd jarig bestaan van deze orgels zijn de van tijd tot tijd terugkerende herstelwerkzaamheden of restauraties ingrijpende gebeurtenissen, waarbij telkens weer veel van de bewogen historie wordt blootgelegd. Vorige generaties hebben, mede door gebrek aan middelen om te investeren in een nieuw instrument, ons twee orgels nagelaten die voor een groot deel nog origineel zijn. Met de huidige opvattingen over het restaureren en met de toegenomen kennis van historische orgels, zijn de orgelmakers er in geslaagd om de originele kwaliteit van beide orgels weer goed tot hun recht te laten komen. Bij het voorbereiden van deze Voetnoot werd het gaandeweg duidelijk dat de Barbarakerk al sinds de middeleeuwen een rijke kerkmuziektraditie kent. Het verhaal over beide orgels kan niet los worden gezien van dit zeshonderd jaar oude Culemborgse culturele en religieuze erfgoed.

Een rondgang door de historie van de kerk

De geschiedenis van Culemborg is zichtbaar in de Barbarakerk. De bouwkundige sporen in het interieur vertellen hun eigen verhaal, met name in de twee orgels. In het vaak door armoede en rampspoed geteisterde Culemborg ligt de aanwezigheid van zoveel barokke schoonheid niet zo voor de hand. Maar onze stad heeft ook perioden van grote welvaart en culturele rijkdom gekend. Steeds waren de orgels, in samenhang met de veel geprezen akoestiek van de Barbarakerk, het hart van de kerkmuzikale activiteiten.

In een grijs verleden aan het eind van de 13^e eeuw, de periode van Huibert van Beusichem, stond er een kapel op de plaats van de huidige Barbarakerk. Die kapel viel onder de kerk in Beusichem. In 1310 wordt de kapel een zelfstandige parochiekerk onder Jan van Beusichem. Voorwaarde is dat de bevolking een

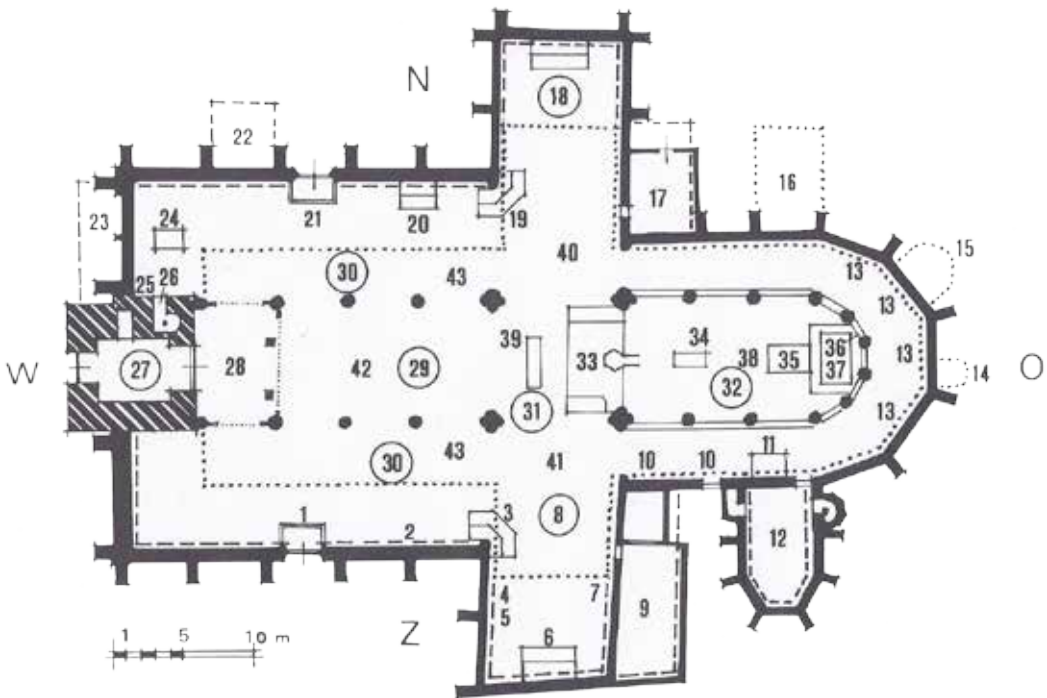
maal per jaar de oude moederkerk bezoekt. De tocht gaat via het oude kerkpad, dat wij nog kennen onder de naam Huppelpad.

In 1318 schenkt Jan van Beusichem aan Culemborg stadsrechten. Daarmee heeft Culemborg het recht om stadsmuren te bouwen en grachten te graven ter verdediging. De Culemborgers zijn hier onmiddellijk mee begonnen. Er vinden regelmatig schermutselingen plaats met de omringende heren. Vanwege het Utrechts schisma, een strijd tussen bisschop Sweder van Culemborg en bisschop Rudolf van Diepholt valt Jan van Buren, proost van Aken en Sint Marie, een aanhanger van Van Diepholt, in 1428 Culemborg aan om Sweder, die op het kasteel van zijn broer Johan verblijft, gevangen te nemen. De Culemborgse bevolking trekt tegen hem ten strijde, neemt Jan van Buren gevangen en hakt hem op de visbanken in mootjes. Uit dankbaarheid aan de bevolking stelt heer Johan een feestdag in, Sint Emerentianadag, en sindsdien houdt men op die dag een processie. In 1421 sticht heer Huibert het Barbarakapittel met 8 kanunniken. Dat wil zeggen dat aan de kerk en een college van kanunniken of koorheren is verbonden. Een stichting binnen een parochiekerk van priesters die gezamenlijk zorg dragen voor de liturgie.

In de eerste helft van de 15^e eeuw is de kapel verbouwd en uitgebreid, waarbij de kerk zijn huidige lengte van 53 meter heeft

gekregen. Tijdens een grote stadsbrand in 1422 werd de kerk niet gespaard, maar in 1428 was de kerk zover hersteld dat er weer diensten konden worden gehouden. Vrouwe Elisabeth van Culemborg (1504-1555) heeft opdracht gegeven om de kerk te vergroten door verbreding van de smalle zijbeuken, waarbij de kerk zijn huidige omvang heeft gekregen. In het begin van de 16e eeuw is ook het noordertransept uitgebreid met het Onze Lieve Vrouwekoor en tenslotte, in 1525, met de consistorie. Daarmee is de vorm bereikt van de kerk zoals wij die nu nog kennen. Met uitzondering van de rijke versieringen in het interieur en een kleurrijke beglazing die verloren zijn gegaan bij de Beeldenstorm in 1566. Maar ondanks dat: wie door het zuiderportaal binnenkomt is onder de indruk van de eenvoudige schoonheid van dit gebouw. De perfecte verhoudingen van de bouwkundige elementen: pilaren, balken, bogen, ramen, het eikenhouten gewelf en de witte muren, op zonnige dagen beschilderd met schaduwspel, geven het gebouw een inspirerende uitstraling. Met twee barokke parels: aan de westzijde tegen de toren, het Verhofstadtorgel (plattegrond 28) en in de zuidelijke kooromgang het koororgel (plattegrond 11).

Plattegrond Barbarakerk met Verhofstadtorgel – 28 – en koororgel – 11 –

Het Verhofstadtorgel

*Links: Verhofstadtorgel met
bovenaan het hoofdwerk en
onderaan het positief*

Het hoofdorgel werd in 1719 opgeleverd door de Gemertse orgelmaker Matthias Verhofstadt. Het heeft twee klavieren, één voor het hoofdwerk met dertien registers¹ boven in de kas en één voor het positief² met acht registers in het onderste gedeelte. Daarnaast heeft het orgel sinds 1968 een vrij pedaal met zeven registers.

Van Verhofstadt zijn in Nederland slechts weinig orgels overgebleven. In Culemborg zijn van de oorspronkelijke 1611 pijpen nog 1000 origineel. In de Nederlandse 17^e en vroeg 18^e eeuwse orgelbouw heeft Verhofstadt, als rooms-katholiek Brabander, een speciale plaats. Het orgel in de Barbarakerk is zijn grootste bewaarde werk (een achtvoets instrument³). Het is niet meer geheel compleet, maar het is niet structureel aangetast, zodat we aan dit orgel nog uitstekend de stijl en werkwijze van Verhofstadt kunnen aflezen. Daarbij komt dat het Culemborgse orgel uitzonderlijk gaaf en bijzonder mooi bewaard is gebleven. Het bijzondere van dit orgel is dat hoofdwerk en positief in één kas zijn ondergebracht en dat die kas aan de voorkant van de galerij vrij in de ruimte staat. De drie balgen zijn nog origineel, maar in 1938 werd het orgel voorzien van een elektrische windmotor. Boven de balgenkast tegen de torenmuur, dus achter het hoofdwerk is in 1968 het vrije pedaal gebouwd. Bij de restauratie van 1968 heeft het orgel weer de oorspronkelijke kleuren gekregen. Het houten orgelbalkon uit 1719 is in marmerstijl beschilderd.

Het orgel is in 2013 opnieuw gerestaureerd door orgelmakers Gebr. van Vulpen uit Utrecht. Daarbij zijn de cimbel van het hoofdwerk gedeeltelijk en de Vox Humana van het onderpositief geheel gereconstrueerd aan de hand van historische voorbeelden.

---

1 Een register is een rij pijpen met een bepaalde klankkleur, bijvoorbeeld fluit of trompet.

2 Een positief is een klein vrijstaand orgel of deel van een groter orgel.

3 De pijplengte wordt uitgedrukt in voeten (circa 30 cm). Bij een achtvoets instrument wordt bedoeld de lengte van de grootste prestantpijp.

Dispositie Verhofstadtorgel

HOOFDWERK (MANUAAL II, C-C''')			ONDERPOSITIEF (MANUAAL I, C-C''')		
Bourdon	16 voet	1719	Holpyp	8 voet	1719
Prestant	8 voet	1719	Prestant	4 voet	1719
Holpyp	8 voet	1719	Holfluyt	4 voet	1719
Octaaf	4 voet	1719	Octaaf	2 voet	1719
Holfluyt	4 voet	1719	Quint	1 1/2 voet	1719/1971
Quint	3 voet	1719	Mixtuur	2 sterk	1971
Superoctaaf	2 voet	1719	Sexquialter (discant)	2 sterk	1971
Nasaat	2 voet	1719	Vox Humana Bas/Discant	8 voet	2013
Mixtuur	4 sterk	1719	Tramblant		
Cimbel	3 sterk	1959/2013			
Sexquialter (discant)	3 sterk	grotendeels 1719	PEDAAL C-F')		
Cornet (discant)	4 sterk	1719	Subbas	16 voet	1971
Trompet Bas/ Discant	8 voet	1719/1833/1959/2013	Octaaf	8 voet	1971
Tramblant			Octaaf	4 voet	1971
			Fluyt	2 voet	1971
			Trompet	16 voet	1971
			Trompet	8 voet	1971
			Schalmey	4 voet	1971

Het koororgel

In 1968 werd het interieur van de Barbarakerk verrijkt met een kostelijk historisch koororgel. Dit instrument is in 2012 gerestaureerd door orgelmaker J.C. van Rossum uit Wijk en Aalburg. De restauratie heeft veel nieuwe feiten aan het licht gebracht maar nog altijd is een groot deel van de geschiedenis van het orgel in nevelen gehuld. Zo zijn slechts drie van de minstens vijf plaatsen bekend waar het orgel in de loop van de eeuwen heeft gestaan.

Duidelijk is dat de kern van het instrument teruggaat tot de laatste decennia van de 17^e eeuw. Orgelmaker Apollonius Bosch, zodanig actief in Rotterdam en Schiedam tussen 1645 en 1696, heeft vermoedelijk voor 1680 een eenklaviers orgel (een positief) zonder pijpenfront gemaakt, bedoeld voor gebruik in een kleine ruimte. Daarmee is dat gedeelte, waarvan nog een aanzienlijke hoeveelheid origineel pijpwerk bewaard is gebleven, een van de weinig bewaard gebleven orgels van die bouwer. Rond 1740 werd het pijpwerk van dit Bosch-positief opgenomen in een nieuw eenklaviers kerkorgel. Daarvan getuigt onder meer het nog bewaard gebleven front. Het monogram IHS⁴ () wijst op een bestemming in een rooms katholieke schuilkerk. De bouwer van dit orgel, zoals adviseur Peter van Dijk ontdekte, is hoogstwaarschijnlijk Vitus Wiegleb uit Amsterdam. Het koororgel is het enig bewaard gebleven orgel van diens hand. Het is een balustrade-orgel met 10 registers. Bij de restauratie is de originele stemming en toonhoogte gereconstrueerd. De kleur van het orgel, die het gekregen heeft in 1968, is ongewijzigd.

---

4 In Hoc Signum = in dit teken (zal ik overwinnen) of Iesus Homnium Salvator = Jezus redder der mensheid.

Dispositie koororgel

MANUAAL (C-C'')		
Holpijp	8 voet	Bosch/Wiegleb
Prestant	8 voet	Wiegleb
Prestant	4 voet	Wiegleb
Octaaf	4 voet	Bosch/Wiegleb
Holfluyt	4 voet	Wiegleb
Quint	3 voet	Bosch/Wiegleb
Octaaf	2 voet	Bosch/Wiegleb
Sexquialter	2 sterk discant	2012 naar voorbeeld Bosch
Cimbel	2 sterk	2012 naar voorbeeld Bosch
Mixtuur	2 sterk bas en discant	2012 naar voorbeeld Wiegleb
Pedaal (C-c)	aangehangen	2012

Wat is een orgel, wat is het belang, hoe werkt het?

Een orgel is het kostbaarste en waardevolste meubel in een kerkgebouw. Gerealiseerd met veel vakmanschap, duurzaam materiaal en veel geld. Het vereist bijzondere technische kennis om het te bouwen te onderhouden en te bespelen. De terminologie is voor een buitenstaander moeilijk te begrijpen, vergelijk het met de taal waarmee je een goede wijn omschrijft. Orgelbeschrijvingen zijn wellicht te technisch voor de lezers van deze Voetnoot, dus enkele basisbegrippen zoals dispositie, voetmaten, manualen, pedalen vragen enige uitleg.

De orgelmuziek dateert al van voor de jaartelling aan de hoven van het oosten en sinds de 13^e eeuw in de kerken van het westen. Mechanische klokken en orgels zijn voorbeelden van hoogstaande technologie gebaseerd op menselijke inspanning en voortschrijdend ambachtelijk inzicht. Gebouwd met natuurlijke grondstoffen en materialen. In de 17^e en 18^e eeuw zijn dit de meest complexe mechanische instrumenten van de mensheid. Het orgel is niet zomaar een product maar een uniek ambachtelijk gemaakt kunstwerk, het meest waardevolle kunstobject in de kerk. In de Nederlandse kerken zijn nog honderden instrumenten in goede staat bewaard gebleven. Door de eeuwen heen is de klank van het orgel wel aangepast aan de tijd. Maar het principe is nauwelijks

*Rechts: Het koororgel,
11 op de plattegrond van de
Barbarakerk*

gewijzigd en de huidige orgelmakers hanteren nog altijd dezelfde technieken als Bosch en Verhofstadt.

Het orgel (organum = werktuig) is zowel blaasinstrument als toetsinstrument. Het is al in de 6^e eeuw voor Christus ontstaan uit de panfluit. Gedurende vele eeuwen ontwikkelde het orgel zich tot het instrument zoals wij dat nu kennen. De toonhoogte is afhankelijk van de lengte van de pijp. Een viervoetspijp klinkt een octaaf hoger dan een achtvoets. Verder heeft een orgel een of meer klavieren, ook wel manualen genoemd en een pedaal (voetklavier). Klanksterkte en klankkleur worden geregeld door het inschakelen van registers. Elk register, een rij in grootte oplopende pijpen waarmee een toonladder kan worden gespeeld, heeft door het plaatsen van verschillende typen pijpen een eigen klankkarakter. Het aantal registers verschilt per orgel, het koororgel heeft tien registers, het Verhofstadtorgel 29, verdeeld over twee klavieren en pedaal. Het totaal van de registers wordt ook wel ‘dispositie’ genoemd.

De glorie tijd van de Nederlandse orgelbouw was van de 17^e tot en met de 19^e eeuw. In alle grote steden in Holland, langs de IJssel en in het Noorden werden schitterende orgels gebouwd door beroemde orgelbouwers zoals Arp Schnitger, Albertus Anthoni Hinsz en Christian Müller. Met als een van de hoogtepunten het Müllerorgel in de Haarlemse Sint Bavo. Müller zullen wij later weer tegenkomen bij de restauratie van het koororgel. Maar ook in Zuid-Nederland werden schitterende orgels gebouwd in onder andere Den Bosch, Breda, Middelburg en Goes.

Constructie

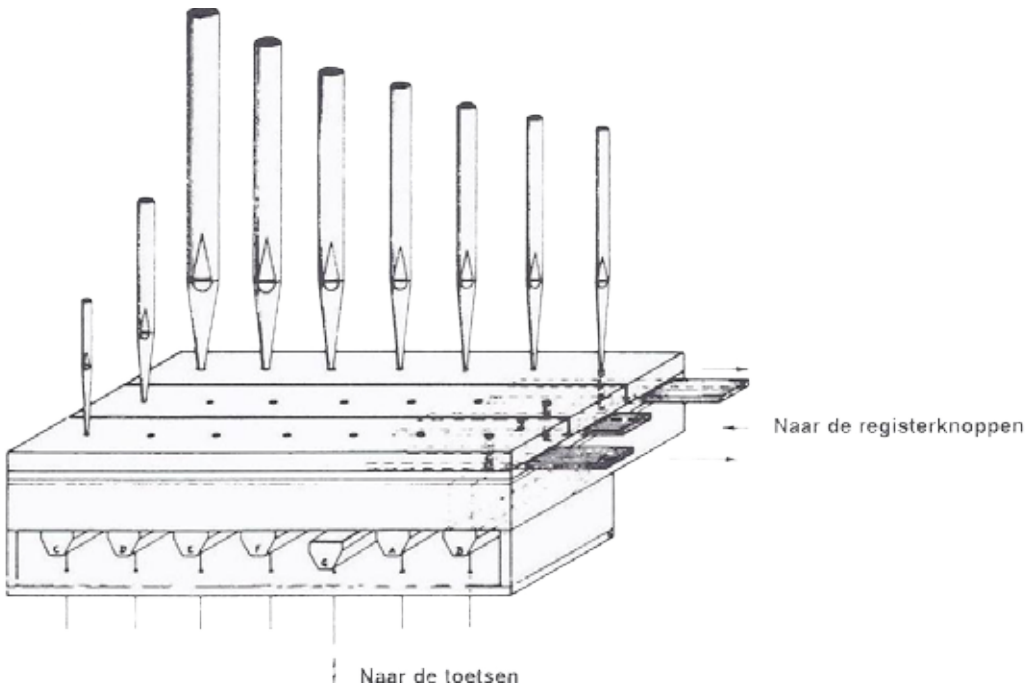
Het zichtbare gedeelte van het orgel, het front, wordt gewoonlijk geheel omsloten door een houten kast, “orgelkas” genoemd. In deze kas wordt het geluid van de pijpen tot een eenheid gevormd om dan in de kerkruimte te klinken. De meeste orgelpijpen bevinden zich achter het front en zijn dus onzichtbaar. Het zijn er enkele of meerdere honderden, al naar gelang de grootte van het orgel.

De pijpen staan op een of meer windladen, die door een motor via balgen en kanalen van wind worden voorzien. Door het indrukken van een toets wordt via een overbrengingsmechaniek een klep geopend waardoor een of meer pijpen worden aange-

sproken. De pijpen zijn onderaan smal; dit gedeelte heet de voet en wordt breder tot aan de pijpopening waar het corpus van de pijp begint en waar het geluid naar buiten komt. De pijpopening is als de mond van een mens, met boven- en onderlabium. De meeste pijpen heten labialen, lippenpijpen, een naam die voor zichzelf spreekt. De labialen komen voor als open, gedekte en halfgedekte pijpen. Daarnaast zijn er de tongwerken, deze kenmerken zich door het trillen van een tong waarbij het geluid wordt gevormd door een klankbeker zoals bij de trompet en de vox humana.

De verschillende soorten pijpen vormen klankfamilies. De prestanten, zichtbaar in het front, vormen de grondslag van de orgelklank. De familie van de fluiten heeft een ander karakter, milder. Daarnaast zijn er vulstemmen die de hoge boventonen laten horen en intensiteit en helderheid aan de klank geven. De organist mengt de klankkleuren zoals een schilder de verf op zijn palet.

Schematische voorstelling van een windlade

Hoe worden de orgels gebruikt. Bloei en verval in de kerkmuziek

Periode tot de Beeldenstorm (1566). Een bloeiperiode van de kerkmuziek

De kerkmuziek heeft sinds de 9e eeuw een vrijwel onveranderde rol gespeeld in de katholieke liturgie. Het eenstemmig gezongen gregoriaans stond in de getijdendiensten en in de misvieringen centraal. Het orgel was nog niet in beeld.

In de 14e en 15e eeuw ontwikkelt zich, voortbouwend op het éénstemmige gregoriaans, meerstemmige koormuziek. In de 15e eeuw is de kerkmuziek uit Parijs naar het noorden verschoven en zijn de Nederlanden het muzikaal centrum van West-Europa geworden. Naast Italië waar de aanwezigheid van de Paus en zijn curie in Rome garant stond voor een goede muzikale opleiding. Veel Nederlandse componisten, ook Josquin des Prez, werden daar opgeleid. Onder invloed van het Bourgondische hof lag het accent in de zuidelijke Nederlanden. Er waren liefst vijf Bourgondisch-Nederlandse scholen. Bekende componisten van meerstemmige missen zijn Orlando di Lasso en Josquin. Het volk zong op feestdagen geestelijke liederen en leysen⁵. Dit alles speelde zich af tijdens de regering van Vrouwe Elisabeth en de beginperiode van haar opvolger, Floris I van Pallandt. Welke muziek ten gehore werd gebracht wordt nergens vermeld maar gezien de hoge adel van Elisabeth en haar verblijf aan de randen van het Bourgondisch-Habsburgse rijk mag worden verondersteld dat die culturele bloeiperiode in de 14^e en 15^e eeuw niet aan Culemborg voorbij is gegaan.

Het eerste Culemborgse orgel

Tot de inventaris van de twee stedelijke parochiekerken behoorde reeds jarenlang een orgel. Bij de instelling van de Emerentiana-processie in 1429 werd al vermeld dat de organist der Barbarakerk ‘mit organen’ voortaan die plechtigheden moest opluisteren. De omvang van dit instrument is onbekend maar het kan een portatief, een draagbaar orgel, of positief zijn geweest zoals hier afgebeeld op een schilderij van Johan van Eyck.

---

5 Leysen waren in de middeleeuwen liederen met een smekend refrein (kyrieleis).

Een draagbaar orgel of Positief, hier op een deel van het altaarstuk 'Het Lam Gods' van de gebroeders Van Eyck, Sint-Baafskathedraal te Gent

In het eerste kwart van de 16^e eeuw schafte men in de Barbarakerk een orgel aan dat blijkens de koopprijs – 46 Rijnlandse gulden – vrij klein moet zijn geweest, uitsluitend bestemd voor de koordienst.

De praktijk van de kerkmuziek tijdens Elisabeth

Het orgel diende ter opluistering van de eredienst en als concertinstrument. De overheid wilde in de hoofdkerk –nog wel een kapittelkerk– niet alleen haar vroomheid, maar ook enigermate haar welstand tonen. Omdat de kanunniken groter pracht aan de diensten verleenden moest dit orgel aan hoge liturgische en artistieke eisen voldoen. Even belangrijk was de profane, stedelijke taak. Zo was het immers ook in veel andere plaatsen: de organist van de hoofdkerk stond vaak in dienst van de stad. De magistraat had op zijn minst medezeggenschap over het orgel. Op hoogtijdagen werden bijzondere bespelingen gegeven zoals dan ook de

beiaardier extra van zich liet horen. Behalve door kapittel en orgel werd het muzikale deel nog verfraaid door de zang der choralen: vier geoefende knapen, genomen uit de leerlingen van de Latijnse school. Op zon- en feestdagen zongen ook de andere scholieren. Hun leermeester moest hun in de school de gregoriaanse zang bijbrengen. Soms leidde de leermeester het zingen in de kerk en bespeelde hij het orgel.

Het orgel van Jan Roose

In die praktijk ontstond de behoefte aan een nieuw groot instrument. Johan Roose kreeg op 18 december 1556 opdracht tot de bouw. Hij voltooide het orgel op 17 mei 1559. Men was over zijn arbeid buitengewoon tevreden en schonk hem boven de toch al

*Het Jan Rooseorgel in de
Nieuwekerk in Middelburg*

niet geringe overeengekomen som van 550 carolusgulden nog een gratificatie van 18 gulden. Het was Roosees eerste grote werk. Waarschijnlijk heeft dit orgel op dezelfde plaats gestaan als nu het Verhofstadtorgel. Veertig jaar later was hij nog in Middelburg bezig maar kon toen door blindheid een nieuw instrument voor de Abdijkerk niet meer voltooiën. Het bedrag van 550 gulden wijst erop dat het inderdaad een orgelwerk met ‘veele en verscheyden registeren’ moet zijn geweest. Helaas is er niets van bewaard gebleven: al na zeven jaar is het bij de Beeldenstorm vernield. Vermoedelijk week het niet veel af van het gemiddelde beeld van nieuwe orgels uit die periode. De registers zijn verdeeld geweest over tenminste twee klavieren en pedaal. Ter illustratie op de linkerpagina een beeld van het Roose orgel van de Middelburgse Abdijkerk. Dit is de enig bekende afbeelding van een Roose orgel. De afgebeelde toestand is die van 1708, dus al verre van origineel. Het instrument is in de 19^e eeuw gesloopt zodat er geen enkel orgel van zijn hand bewaard is gebleven.

De Beeldenstorm 1566

Na de dood in 1540 van haar tweede man Anthonie van Lalaing was Elisabeth vaker in Culemborg. Zij had in het kasteel haar eigen kapel maar vertoefde op hoogtijdagen graag in de Barbarakerk. Onder invloed van fanatieke plaatselijke geestelijken bestreed zij met harde middelen de nieuwe religie die in opkomst was. Zij is kinderloos gestorven en werd opgevolgd door haar neef Floris van Pallandt. Aanvankelijk volgde die de geloofsopvatting van Elisabeth maar door zijn huwelijk in 1654 met de Lutherse gravin Elisabeth Manderscheit ging hij ook over naar de nieuwe leer. Eerst vonden de diensten plaats op het kasteel en bleef in de Barbarakerk alles bij het oude, maar in 1566 sloot hij zich aan bij het Verbond der Edelen en bij de Utrechtse beeldenstormers die grondig tekeer zijn gegaan in onder andere de Barbarakerk, waarbij dus ook het Roose-orgel sneuvelde.

Periode na de Beeldenstorm (1566-1578)

Overgangperiode

Aan de bloeiperiode van liturgie en kerkmuziek is een abrupt einde gekomen tijdens de reformatie. Voor de vroegere rijkdom

aan liturgie en kerkmuziek is weinig plaats meer. In de beginperiode na 1568 is er nog geen sprake van een directe afschaffing van het rooms-katholieke geloof en overname door de protestanten. In de Barbarakerk en andere parochiekerken worden de missen en andere diensten wel weer opgepakt, zij het met de nodige beperkingen. Al vanaf 1567 was er alweer een orgel. Dit ‘posityfen’, dat de kerkmeesters kochten om na de Beeldenstorm het vernielde grote instrument van Roose te vervangen, heeft ruim 10 jaar dienst gedaan. Aan deze liturgische taak kwam in 1578 een einde.

Na 1566, tijdens de regering van Floris I, volgt een periode van rampspoed: ordehandhaving door Alva, inkwartiering van Spaanse troepen en een pestepidemie. Na een roerige periode volgt tijdens de pacificatie van Gent in 1577 de bevrijding en de terugkeer van Floris I. In 1586 is de reformatie een voldongen feit. De rooms-katholieken wijken uit naar schuилkerken. Met name in de omgeving van Amsterdam werden de missen opgedragen in rijke schuилkerken die vaak van een orgel waren voorzien. Waarschijnlijk komt het huidige koororgel van de Barbara uit een van deze kerken. Ook in Culemborg is er in 1628 sprake van een orgel in een schuилkerk in de papenhoek.

Welvaart en muzikale armoede

Tijdens de regering van Floris II (1598-1639) is er een periode van welvaart met gilden en zilvermeden. De kerk wordt weer voorzien van meubilair en koperen kronen (van Harn en prinses van Portugal). Door de aanpassing aan het algemene standpunt over kerkmuziek was er in de eerste tien jaar na de reformatie geen plaats voor orgelmuziek in de liturgie. De predikanten willen er geen gebruik van maken. Er zijn in den lande zelfs stemmen opgegaan om die duivelse instrumenten maar te slopen. Wat moest men er in een calvinistische dienst mee beginnen? Nu zong de hele gemeente onbegeleid en eenstemmig. De orgels waren niet geschikt om de zang te ondersteunen en de organisten waren er niet toe bekwaam: toen – na jaren – de dogmatische bezwaren tegen dit instrument verflauwden, moesten er nieuwe registers op het orgel worden gebouwd en moesten de organisten een andere techniek leren. Na 1578 is in Culemborg het orgelspel eerst geheel stopgezet. Maar gelukkig is het slopen achterwege

gebleven omdat de orgels eigendom waren van de burgerlijke gemeente.

Het orgel had naast de liturgische ook een profane taak. De stad streefde ernaar om het orgel vaak te laten horen en breidde het aantal bespelingen uit, ook al was het positiefje niet erg representatief als stedelijk concertinstrument. Met het orgelspel van stadswegen waren de kerkelijke gemeenten niet ingenomen. Begrijpelijk, omdat het repertoire van de organisten bijna uitsluitend melodieën omvatte die of uit het rooms-katholicisme voortkwamen of een wereldse – en vaak lictzinnige – oorsprong hadden. Herhaaldelijk drongen de synoden er bij de overheden op aan deze bespelingen te staken of ze tenminste niet zo direct aan de kerkdiensten te laten aansluiten.

Het Kiespenninckorgel

Omstreeks 1619 vond de stedelijke overheid het tijd om het kleine instrument te vervangen door een nieuw, dat meer met het aanzien van de stad zou overeenkomen. Albert Kiespenninck uit Nijmegen, die daar en in andere steden al grote orgels had gebouwd, kreeg opdracht een nieuw orgel voor de Barbarakerk te bouwen. Het positief werd overgebracht naar de Sint Janskerk. Uit allerlei fondsen kwam het geld bijeen om Kiespennincks nieuwe werk te kunnen betalen. Over Kiespennincks instrument is even weinig bekend als over het oude van Roose. Waarschijnlijk heeft het twee klavieren met aangehangen pedaal gehad. Onderzoeker Auke H. Vlagsma vermoedt dat het een achtvoets orgel was met een borstwerk, zoals Kiespenninck in 1615 ook bouwde voor de Sint Janskerk in Wijk bij Duurstede. Dit orgel is daar nog steeds aanwezig, zij het met veel latere wijzigingen.

Het gebruik van het Kiespenninck orgel 1623-1654

In 1623 is het orgel in de eredienst van ondergeschikte betekenis. De gemeentezang stond onder leiding van een voorzanger. De kwaliteit van de voorzanger bepaalde de kwaliteit van de gemeentezang. De organist speelde alleen voor en na de dienst.

Daarvan krijgen we een duidelijk beeld in de instructie die stadsorganist Eustachius Hackert op 26 september 1623 ondertekende. Een van de eerste pogingen in de Nederlanden om het

*Het Kiespenninckorgel
in Wijk bij Duurstede*

orgel naast de stedelijke ook weer een liturgische functie te geven. Uit andere steden was wel bekend wanneer het orgel bespeeld werd en welke muziek verboden was, maar de Culemborgse instructie van 1623 gaf ook aan welke liederen er wel mochten klinken. De gemeente zong voordien eenstemmig en onbegeleid, de dienst werd alleen met orgelspel omlijst. Op zondagmorgen voor en na de dienst met name de aanvangs en de laatst gezongen psalm en de berijming van de tien geboden. Op zondagmiddag enkele

liturgische gezangen op tekst en muziek van Maarten Luther. Op bededagen mocht het orgel alleen na goedkeuring van de graaf worden bespeeld. Met kerstmis stond het Hackert vrij om behalve de psalmen en de lofzang van Maria ook de 'leijzen van dat het kindeken is geboren' en met Pasen ook 'die leijzen van de opstandinge Christi' te spelen. Men streefde er dus naar om de liturgische taak van het orgel tot nieuw leven te wekken. Ook ochtend- en avondhymnen, die vanwege hun katholieke achtergrond in de officiële kringen nog gevoelig lagen, werden wel opgenomen in de Culemborgse instructie waarmee deze een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de kennis van de liederen in de Calvinistische diensten. Veel van deze liederen maken nog altijd deel uit van de liederenschat in het huidige liedboek van de kerken. De instructie tekent een overgangstoestand. Aanvankelijk mocht het orgel alleen voor en na de dienst worden bespeeld maar gaandeweg en schoorvoetend ging de gemeente met orgelbegeleiding zingen.

Deze stedelijke instructie is helemaal van de kerk uit gedacht maar het ging eigenlijk om de concerterende taak van Hackert. s' Winters moest hij tot zes uur avonds na het avondgebed zijn instrument bespelen. In dat jaargetijde kon hij zeker zijn van een talrijk publiek. Het was immers zo dat '*s'winters de mensen 'door onstuijmigheid de lochts weynigh mogende buijten wandelen, mest haar toevlugt na de kercke' namen*'. Bij alle uitgaven en moeiten die nu worden gedaan om in de winter het binnenklimaat te kunnen beheersen kunnen wij ons nauwelijks voorstellen dat de mensen hun toevlucht zochten in een onverwarmde kerk! Het stond Hackert vrij, '*verscheijden loffsangen en musijcstuken*' ten gehore te brengen, '*Wtgesondert die tot de devotie van catholycquen gemaect zijn*'. Dus niets wat '*eenichsints tot schandael van de gereformeerde religie*' kon strekken, en nimmer '*dansen of lichtveerdige voijsen van liedekens hoedanich die souden moghen wesen*'. Later wordt de begeleidende taak van de organist belangrijker als het gebruik van het orgel tijdens de dienst aarzelend wordt toegelaten. Organist Willem Claezs, de opvolger van Hackert, krijgt in 1640 opdracht van graaf Philips Theodoor van Waldeck de opgegeven psalmen zo te spelen '*dat de orghel en de stemmen van de gemeynte tegelijck sullen gaen en samen een accoordt maecken*'. Naast de kerkdienst elke dag orgelbespeling. '*Geen lichtverdige voijsen of ijdel en dreunen*'. Aan deze situatie verandert de volgende periode weinig. De organist is tot de Napoleontische tijd in dienst van het stadsbestuur.

Periode na 1654 tot 1719

De brand van 1654

Op 21 mei 1654 werd de kerk getroffen door een grote brand. Door blikseminslag stond de torenspits in brand en sloeg door het kerkdag waardoor ook de kerk vlam vatte. De brand was zo hevig dat er niets meer te redden viel en ook het Kiespenninck-orgel verloren ging. Na de brand werd door een comité geld ingezameld om de kerk te herstellen. Plaatselijk maar ook van heinde en verre werd geld gedoneerd om de kerk in zijn oude luister te herstellen en te verrijken met meubilair, koperen kronen, avondmaalsilver en Hemonyklokken. Van 1654 tot 1719 heeft de kerk zich beholpen met een tweedehands positief van de lommerd in Antwerpen. Het heeft nog geruime tijd geduurd voordat men ging spreken van een nieuw orgel. Door perioden van rampspoed, oorlog in 1672 en opeenvolgende watersnoden werd Culemborg geruïneerd en stagneerde de welvaart. Het grafelijk wanbeheer en het financieel verval tijdens de regering van de Waldeckse graven deed daar geen goed aan.

Het Verhofstadtorgel

Hoe komt een elegant barokorgel terecht in het verarmde Culemborg. De Waldeckse graven zijn geen goede beheerders geweest. Zij leefden op te grote voet, ver boven hun stand, ze wisten op allerlei manieren geld te lenen. Er volgde een periode van zuinigheid van de stedelijke magistratuur met stadsbestedingen uit leningen bij het weeshuis en de Lutherse gemeente. Het volk was onkundig en de magistraten zwegen hierover. In een vorige Voetnoot hebben wij uitvoerig kunnen lezen hoe dat heeft geleid tot de verkoop van Culemborg in 1720 aan de Staten van het kwartier Nijmegen. Tijdens alle ellende heeft burgemeester Cornelis van Gaasbeek een positieve rol gespeeld. Hij was de stuwende kracht achter de bouw van het Verhofstadtorgel. Om dit orgel te financieren werd in Culemborg een grote collecte gehouden. Het bijbehorend intekenboekje met voorin een aanbeveling bestaat nog: 1718 – Collecte, aanbevolen door de graaf van Culemborg Ernst Frederik I hertog van Saxon Hildburghausen.

‘Op verzoek van kerkenraad en opsienders bij rescriptie aan die van sijn Rad in Hildburghausen voor het maken van een bequamen orgel, voor-

*Ernst Frederik I hertog van
Saxen Hildburghausen*

namelijk tot Gods eere en stichtinge der gemeente, die met meerdere aandagt en opgehevenheid van herten vermogens eene welklinckende musicale harmonie bequame is God te loven, te prijzen en te verheerlijken'. Daarin klinkt een ander taalgebruik dan gebruikelijk in de Calvinistische traditie. Het zou kunnen zijn dat, door de Lutherse afkomst van de graaf hierin meer doorklinkt; in de Lutherse eredienst neemt de muziek een belangrijker plaats in. En Hildburghausen ligt in Thüringen, de omgeving waar Maarten Luther en Johann Sebastian Bach geleefd en gewerkt hebben. Zo wordt de onvermijdelijke vraag om in de buidel te tasten vergezeld van een vrolijk positieve aanbeveling: 'Soli Deo Gloria'!

'So hebben de graeffelijke Culemborgse Raden tot bevorderinghe van dat heylsame werk aan alle goede borgeren en ingesetenene wel willen recom-

manderen, dat zij ter herten nemende de grote nuttigheyt van dat werk en om 't selve ten effecte te helpen de kerkenraad met vrijwillige christmilde handreykinge de aangestelde collecte na het vermogen waarmede yder van God gesegent is milddadig mogen assisteren welke offerhande de groote Godt die eenene vrolyke en milden gever lief heeft niet onvergouden sal laten maar met tijdelijke en een eeuwigen zeegen rijkelijk belonen'.

Wie was Matthijs Verhofstadt (1677-1731).

Uit plaatselijk historisch onderzoek blijkt dat hij werd gedoopt in de Sint Janskerk in Gemert. Hij was het dertiende en jongste kind uit een welgesteld katholiek gezin. Zowel vader als moeder stamden af van aanzienlijke families. Drie van zijn broers werden priester en drie van zijn zussen traden in een klooster in. Zijn interesse voor orgelbouwen kan zijn gewekt doordat er in zijn

Werkgebied van orgelbouwer Matthijs Verhofstadt

De Republiek der Verenigde Nederlanden 1648-1795

tijd in de heerlijkheid Gemert een zekere orgelcultuur heerste. Waarschijnlijk had hij een leerperiode in Duitsland. In sommige van zijn instrumenten is pijpwerk opgenomen van Westfaalse of Rijnlandse makelij. Zijn werklijst omvat met zekerheid tien door hem gebouwde orgels. Het oudst bekende werk is een wijziging van het orgel van de Sint Maartenskerk in Tiel in 1706. Dit is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan. Matthijs Verhofstadt was vooral actief in de niet-katholieke noordelijke contrerien, Rotterdam, s' Gravenmoer, Edam, Schoorl, Utrecht, Westzaan en Jutphaas. Deze orgels zijn ofwel verloren gegaan of niet meer in originele staat.

In 1719 was hij op twee fronten bezig, hij bouwde een orgel voor de Barbarakerk in Culemborg, dat vormt het beste bewijs van zijn meesterschap. Naast dat nieuwbouwwerk voerde hij onderhoud uit, onder andere aan het orgel van de Lutherse kerk. Omdat hij vaak op vele dagreizen afstand van zijn domicilie werkte is het waarschijnlijk dat hij in zijn werkgebied tijdelijk een werkplaats heeft gehad, Tiel en Leiden worden in dit verband veelvuldig genoemd. Dat hij zo weinig orgels in het katholieke zuiden heeft geplaatst is niet zo verwonderlijk. Hij was orgelbouwer in de tijd dat in Brabant de katholieken waren verbannen naar schuurkerken. Een handjevol protestanten dat de voormalige parochiekerken in bezit had kon zich geen kostbare orgels veroorloven. Zijn woonplaats Gemert vormde daarop een uitzondering omdat het, evenals Culemborg, een enclave was. Matthijs Verhofstadt neemt een vooraanstaande plaats in tussen de vroeg 18^e eeuwse Nederlandse orgelbouwers, niet zozeer door de omvang van zijn oeuvre als wel door de bouwkundige en muzikale kwaliteit ervan. In vergelijking met het werk van de Nederlandse orgelbouwers waren de prijzen van Verhofstadt aan de bescheiden kant.

Zijn werkgebied had een relatief kleine omvang, hij heeft zich toegelegd op de bouw van betrekkelijk kleine orgels, misschien vanuit de rooms-katholieke traditie, en hij bouwde orgels voor alle gezindten. Dat hij de aangewezen man was die met beperkte middelen een kwaliteitsorgel kon bouwen heeft er misschien aan bijgedragen dat de bijna failliete Culemborgse adel hem heeft aanbevolen. Dat, naast het feit dat hij in de omgeving al bekend was door het onderhoud aan het orgel in de Lutherse kerk en in Tiel.

Periode 1719-1968

Het Verhofstadt-orgel werd in 1719 opgeleverd. Het omvatte toen 21 registers, verdeeld over hoofdwerk en onderpositief. Het pedaal was aangehangen⁶. Het hoofdwerk en het onderpositief waren van vleugeldeuren voorzien. De eerste bespeling vond plaats door Johan Willem de Crane. Hij had zijn toevlucht gezocht in Culemborg nadat hij in Middelburg failliet was gegaan. Het is dus goed mogelijk dat hij daar het al eerder genoemde Jan Roose-orgel heeft bespeeld. Hij was zeer muzikaal en trad in dienst bij het stadsbestuur als klokkenist en organist, functies die niet in hoog aanzien stonden. Toen hij eenmaal weer in goeden doen was, heeft hij het bordje naast de klavieren laten overschilderen: *'De heer Johan Willem de Crane liefhebber der muzicy, heeft dit orgel eerst bespeelt, Anno 1719 7/23'*. Zijn zoon Mattheus was na 1755 belast met de zorg voor het orgel. Naast orgelbouwer was hij tevens organist en beiaardier.

Het Witte-orgel in de Beusichemse Sint Johannes de Doperkerk

De klank van het orgel kwam nog steeds niet goed tot zijn recht. Hoe kon het ook anders, men keek nog steeds recht in de kap, het gewelf was na de brand van 1654 nog steeds niet aangebracht. Volgens de beschrijving van Voet is dat in 1725 gebeurd om het geluid van het orgel te begunstigen. In alle financiële nood is er toch nog geld voor een gewelf. In 1725 is besloten: *'daer wierd geoordeelt, indien de kerk beschoten wierd, dat het geluid van het orgel veel sterker zoude weezen'*. Uiteindelijk heeft het nog tot 1775 geduurd tot het werk was uitgevoerd *'de rede waarom dit werk alsdoe is nagelaten, is over ruim vyftig jaren meermaels gezegt, dat de baes die het aengenomen had, quam te sterven en er aldus de slof in gekomen is'*.

Tot de 19^e eeuw hebben diverse orgelbouwers aan het orgel gewerkt. In 1804 werd het instrument hersteld door de Utrechtse orgelmaker Abraham Meere. Bij die gelegenheid werd het front gewijzigd waarbij de vleugeldeuren werden verwijderd. Het front werd voorzien van nieuwe vleugelstukken en de ornamenten werden aangepast aan de heersende mode. In 1833 heeft H. D. Lindsen uit Utrecht getracht om de dispositie aan te passen aan de mode van die tijd.

In 1879 verkeerde het orgel in erbarmelijke toestand. Aanleiding voor de Utrechtse orgelbouwer J. F. Witte om te adviseren geen kosten meer te maken en het orgel te vervangen door een nieuw, door hem te bouwen orgel. In de rooms-katholieke Barbarakerk en in de Beusichemse Sint Johannes de Doperkerk is nog een orgel van zijn hand aanwezig.

Gelukkig beschikte de kerkvoogdij niet over voldoende middelen en met een gift van de predikant van 1000 gulden is het orgel weer bespeelbaar gemaakt. In 1938 is de trapinrichting vervangen door een elektrische windmotor.

Het gebruik van het orgel

In de praktijk van de kerkmuziek is er weinig veranderd. Het weren van vrije liederen naast de psalmen was in de calvinistische diensten een hardnekkige gewoonte. De periode 1670 tot 1807 was dan ook een periode van voortgaand verval in de calvinistische kerkmuziek. De gemeente ging steeds langzamer zingen en uiteindelijk werden de psalmen uitsluitend op hele noten gezongen. Dat ging ook moeilijk anders, want de oorspronkelijke psalmberijming van Datheen had bij het zingen nogal wat inconsistenties

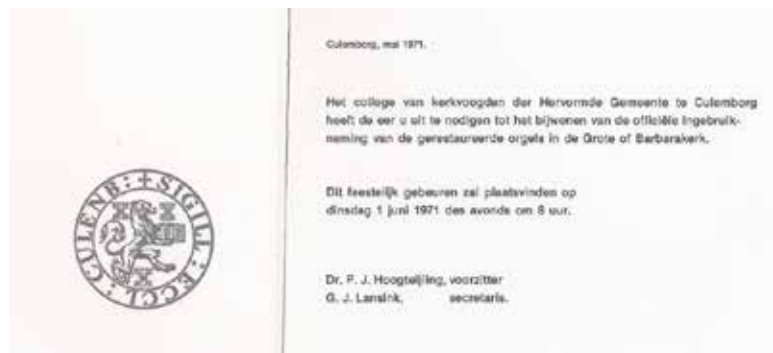
tussen tekst- en muziek-accenten. Maar de op dit terrein ondeskundige synode bleef bij deze keuze en Datheen heeft het volgehouden tot de nieuwe berijming van 1773.

De invoering daarvan heeft onder het conservatieve kerkvolk nog de nodige verdeeldheid gezaaid. In Maassluis leidde dit zelfs tot een psalmenoproer. (Lees Maarten 't Hart: Psalmenoproer in Maassluis).

In de Franse tijd na 1795 is de verhouding tussen kerk en staat drastisch gewijzigd. Kerkgebouw en orgels werden eigendom van de kerkelijke gemeente. In de 19^e eeuw kwam er meer ruimte voor het zingen van gezangen. In 1807 verscheen het eerste evangelische gezangenboek, in 1866 gevolgd door een tweede. In het begin van de 20^e eeuw was er onder invloed van de liturgische beweging een opleving in de leerdiensten en erediensten met nieuwe liederen in de bundel 1938.

Vanaf het midden van de 19^e eeuw begon een periode van verval in de orgelbouw. Vlak voor de Tweede Wereldoorlog kwam er weer een opleving waarvoor organist Jan Zwart zich heeft ingezet door de oude orgelmuziek zoals die van Sweelinck weer te propageren, zij het nog wel op een romantische manier. Na de Tweede Wereldoorlog zette deze opleving zich krachtig voort, vooral onder invloed van de Deense orgelbouwer Marcussen, mede daartoe gestimuleerd door een organist als Lambert Erne. Hij heeft baanbrekend werk verricht met zijn studies van de orgelbouw uit de barokperiode. Er kwam weer belangstelling voor de ambachtelijke orgelbouw en de bouw en restauratie van orgels op historisch verantwoorde wijze. Momenteel zijn er in Nederland gelukkig weer diverse orgelbouwers van formaat.

In 1940-1945 hebben de toenmalige organist Jan Boeke, dr.

O.J. de Jong en mr. P.J. Beltjes een restauratieplan gemaakt op basis van historische gegevens. In 1959 zijn enkele voorzieningen getroffen aan het pijpwerk en is een geheel nieuwe cimbel op het hoofdwerk geplaatst. Het heeft nog tot 1964 geduurd voordat kon worden aangevangen met de restauratie, gelijktijdig met de restauratie van de kerk. De uitvoering gebeurde door de Fa. De Koff uit Utrecht met advisering door dr. M.A. Vente. De dispositie is grotendeels in overeenstemming gebracht met de originele en er is een vrij pedaal toegevoegd. Na het faillissement van De Koff is het werk afgemaakt door Flentrop Orgelbouw in Zaandam. Het orgel telde na de restauratie 1611 pijpen waarvan 210 nieuwe op het vrije pedaal en 1000 oorspronkelijke pijpen gemaakt door of in opdracht van Verhofstadt.

De restauratie van de orgels 2012-2013

Bij het restaureren van een monumentaal orgel gaat men niet over een nacht ijs. Alle beschikbare kennis om zowel technisch als klanktechnisch tot een hoogwaardig resultaat te komen wordt daarbij ingezet. De Monumentenwet en de Rijkssubsidie-regeling voor instandhouding van monumenten vragen daar ook om. Voor beide orgels is het college van Kerkrentmeesters geadviseerd door orgeldeskundige Peter van Dijk uit Utrecht. Hij onderhield het nodige contact met de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, vertegenwoordigd door Wim Diepenhorst. Na het aanbestedingsproces en de opdracht volgt een uitvoerige inventarisatie van de pijpen waarbij alle historische sporen in beeld werden gebracht en zorgvuldig gearchiveerd.

Restauratie koororgel

De terugkeer van het koororgel in de Barbarakerk

In 1965 weet de kerkvoogdij de hand te leggen op een zeer waardevol historisch orgel dat in verwaarloosde staat werd aangetroffen in het gebouw voor Christelijke Belangen in Baarn. Deze zoektocht vindt plaats omdat de restauratiecommissie op de historische plaats die tijdens de restauratie is herontdekt in de zuidelijke kooromgang, een orgel wil terugplaatsen. Het is de plaats waar voor de Reformatie op een balustrade ook een orgel heeft gestaan. Op 17 september 1566, dus na de beeldenstorm

*Het koororgel in de werk-
plaats van Hans van
Rossum*

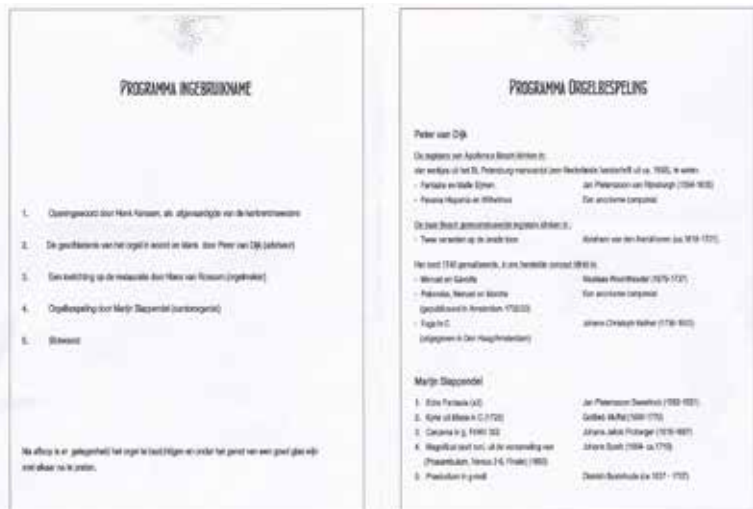
hebben namelijk twee metselaars Bart Thoenis en Aert Pieterz. de gaten dichtgemaakt daar die ‘nye en dy au orgel heeft gestaan’. Het ‘ny ‘ orgel was van Jan Roose en stond tegen de westgevel, waar nu het Verhofstadtorgel staat. De plaats waar die ‘au orgel’ heeft gestaan was tot de restauratie van 1968 onbekend.

De contacten tussen de voorzitter van de restauratiecommissie P.A. Treffers en de orgeladviseur dr. M.A. Vente hebben, in overleg met de Rijksdienst voor Monumentenzorg geleid tot aanschaf, restauratie en plaatsing van het instrument. Daartoe is opdracht gegeven aan Fa. J. de Koff & Zn., orgelbouwer te Utrecht. Het wordt in 1968 teruggeplaatst, zoveel mogelijk geconserveerd en gereconstrueerd naar de 18^e eeuwse situatie. Voor zover in die jaren bekend, want over de historie was nog veel in nevelen gehuld en er is toen geen uitvoerig historisch onderzoek gedaan. Het bouwjaar werd geschat op 1740 maar er was ook ouder pijpwerk uit de 17^e eeuw. Later werd vastgesteld dat het om uiterst zeldzaam pijpwerk gaat van de 17^e eeuwse bouwer Apollonius Bosch. Bosch was actief in de periode 1645-1696. Behalve de periode vanaf 1903 in de gereformeerde kerk in Naarden en later in Baarn is er niets bekend over vroegere loca-

ties. Gezien het monogram IHS in de beeldhouwde orgelkas heeft het vermoedelijk dienst gedaan in een rooms-katholieke schuilkerk.

De uitvoering van de restauratie

Omdat er veel klanktechnische gebreken waren en het orgel dringend aan groot onderhoud toe was is in 2009 besloten om grondig onderzoek te doen ter voorbereiding van restauratie. Bij de uitvoering daarvan, in 2011-2012 door orgelbouwer J.C. van Rossum uit Wijk en Aalburg werd duidelijk dat de windlade volledig moest worden gerestaureerd en dat er een nieuwe windvoorziening nodig was. Doordat het orgel in de 20^e eeuw voorzien is van een te kleine balg was de windvoorziening en daarmee de klank onder de maat. Bij de restauratie is op de bovenconsistorie een nieuwe dubbele spaanbalg gebouwd naar een historisch voorbeeld. Deze is voorzien van een trapinrichting die wordt gebruikt bij orgelconcerten. Bij de inventarisatie van het oude pijpwerk door Peter van Dijk en Wim Diepenhorst werd na veel literatuurstudie duidelijk dat de kern van het orgel heeft bestaan uit een klein positief zonder front, mogelijk voor gebruik in een huiseelijke omgeving. In 1740 is het positief, waarschijnlijk door Vitus Wiegleb uit Amsterdam, van een nieuwe kas met frontpijpen voorzien en zijn enkele registers toegevoegd om het geschikt te maken als kerkorgel. Wiegleb was verzwaard met de beroemde

Christian Muller en verbonden aan diens werkplaats. Het Boschpijpwerk kan worden gedateerd op 1670. De originele toonhoogte en de middentoonstemming⁷ zijn gereconstrueerd. Met de nieuwe windvoorziening klinkt het orgel weer zoals Wiegleb het heeft bedoeld.

De opmerkelijke situatie doet zich voor dat een instrument dat gediend heeft in een schuilkerk na de verdrijving van de katholieken, nu, na de restauratie, weer in volle glorie terug is op de plaats waar het oorspronkelijke orgel tijdens de Beeldenstorm is vernield. Op 16 november 2012 is het feestelijk in gebruik genomen.

Restauratie Verhofstadtorgel

De werkzaamheden in 2013 zijn uitgevoerd door de orgelmakers Gebr. Van Vulpen (Utrecht), Ze omvatten in eerste instantie noodzakelijk groot onderhoud van de hoofdkas, de windvoorziening, de mechanieken, de windladen en het pijpwerk. In principe geen veranderingen in de uitgangspunten van 1962-1971, gebaseerd op het oorspronkelijke orgel van 1719. De Cimbel in het hoofdwerk van 1959 is herzien aan de hand van het gelijknamige register in een orgel met dezelfde kenmerken als het Verhofstadtorgel in Waspik. Bouwer hiervan is Matthias de Crane, zoon van de Culemborgse organist de Crane.

Hij heeft aan de hand van het Culemborgse Verhofstadt-orgel het vak geleerd. In het Waspikse orgel komen veel bouwdetails overeen met het Culemborgse voorbeeld. De reconstructie van de Vox Humana 8' in 1971 was minder geslaagd. Er is in 2013 een nieuwe gemaakt, gebaseerd op de Vox Humana van het orgel in de Sint Maartenskerk van Zaltbommel. Er zijn geen Vox Humana's van Verhofstadt bewaard gebleven en dat voorbeeld komt het dichtst in de buurt van Verhofstadt. Alle andere pijpen zijn zorgvuldig hersteld zodat ze weer meekunnen tot een volgende restauratie.

---

7 De middentoonstemming is een verzamelnaam van stemmingen, toegepast tussen 1511-1680, waarbij men streeft naar natuurzuivere grote tertsen. Het gebruik van het orgel beperkt zich tot de muziek uit die periode. Later werd de gelijkzwevende stemming toegepast met een andere verdeling van de intervallen die een uitgebreider repertoire toelaat. Het Verhofstadtorgel is gelijkzwevend gestemd.

Links: De trompetten in het hoofdwerk van het Verhofstadorgel

Rechts: Intonateur bezig met zijn precisiewerk

Bij de restauratie is nagestreefd om de klank van het oorspronkelijke Verhofstadorgel zoveel mogelijk te herstellen. De intonateur heeft daarin een cruciale rol. Tijdens het terugplaatsen van de pijpen worden deze stuk voor stuk weer goed tot klinken gebracht. Monnikenwerk! Hij is er wonderwel in geslaagd de barokke klank van het oude pijpwerk terug te halen en te verbeteren en die van het nieuwe pijpwerk van het pedaal (1971) daaraan aan te passen zodat oud en nieuw zoveel mogelijk als een geheel klinken.

De rol van de orgels en kerkmuziek na 1968

Periode 1971 - 2005

Sinds de vorige restauratie van kerk en orgels in 1968-1971 zijn beide instrumenten intensief gebruikt door de Hervormde gemeente, nu de PKN gemeente, voor de begeleiding tijdens de kerkdiensten. Na de komst van cantor-organist Bert Lassing in 1971 is onder zijn leiding de kerkmuziek tot grote bloei gekomen, geïnspireerd door de opleving van de liturgische beweging in de protestantse kerk en de komst van een nieuw liedboek in 1973. Kerkmusici en dichters als Frits Mehrtens en Willem Barnard hebben daaraan een grote impuls gegeven.

De oprichting van een cantorij, oorspronkelijk ter ondersteuning van de gemeentezang heeft daaraan bijgedragen en al sinds vele jaren is de begeleidende taak uitgegroeid naar het voorbeeld van de kerkmuziekpraktijk in de Lutherse kerken ten tijde van Johann Sebastian Bach (1685-1750). De grote meester zou zich

waarschijnlijk goed thuis hebben gevoeld in de Barbarakerk en op het Verhofstadorgel. Ook de vorm van de kerkdiensten onderging veranderingen met een aan de klassieke katholieke liturgie verwante inhoud met antifonen en andere vaste onderdelen. Met veel liturgische bijdragen en liederen van de hand van Bert Lassing. De katholieke liturgie is vanaf halverwege de 16^e eeuw, dus ten tijde van Vrouwe Elisabeth, tot aan 1967, het Tweede Vaticaans Concilie, niet veranderd. Veel van de hoofdmomenten, zoals het ordinarium⁸ in die liturgie, zijn naast de berijmde psalmen en liederen uit de protestantse traditie, overgenomen en gepraktiseerd in de oecumenisch ingestelde protestantse kerken. De liturgische muzikale ondersteuning door cantorij en orgelmuziek hadden in de Barbarakerk een grote rol die uitgroeide tot het regelmatig uitvoeren van Bachcantates, requiems en de jaarlijkse uitvoering van de Johannes Passion als

---

8 Het ordinarium is de reeks vast wederkerende gezangen van de Mís, namelijk Kyrie, Gloria, Credo, Sanctus/Benedictus en Agnus Dei.

*Uitvoering van de Johannes
Passion in 2005*

onderdeel van de van de vesper op zondagavond.

Deze muziekpraktijk is onverbrekkelijk verbonden met het gebruik van de twee inspirerende orgels en de oprichting van het Culemborgs Cantateorkest. De profane taak zoals hiervoor beschreven bij de stadsorganisten kreeg opnieuw vorm in de Koopavondconcerten. Een hele generatie Nederlandse en buitenlandse organisten en leerlingen hebben beide orgels bespeeld.

Periode 2005 - heden

Na de pensionering van Bert Lassing in 2005 heeft Marijn Slapendel zijn taak overgenomen. De liturgische taak wordt door Marijn gecontinueerd waarbij de oude vorm herkenbaar blijft met een eigentijdse invulling. Het nieuwe liedboek van 2013 met veel oude, maar ook een groot aantal nieuwe liederen geeft een nieuwe impuls aan de gemeentezang. Daarnaast componeert Marijn, evenals zijn voorganger Bert, liturgische bijdragen en liederen. In de kerkdiensten en cantatevespers geeft hij muzikale leiding aan cantorij- en barokensemble en bespeelt hij de orgels.

Daarnaast geeft hij invulling aan zijn wereldlijke taak door het organiseren van orgel - en koffieconcerten en het zelf geven van concerten in de Barbarakerk en andere kerken.

De toekomst

In het algemeen neemt het kerkbezoek af en daardoor komen kinderen steeds minder in aanraking met het orgel. In de gangbare muziekcultuur lijkt nauwelijks plaats voor klassieke muziek en kerkmuziek maar dat wil niet zeggen dat het orgel met uitsterven wordt bedreigd. De orgelcultuur heeft een groot draagvlak in de PKN gemeente en de kring daar omheen. Daarbuiten heeft een rijke scharkering aan Culemborgse koren, Pieter Aafjes, Jeroen van Veen maar ook diverse musici en ensembles van buiten Culemborg de unieke kwaliteit van dit gebouw en de orgels leren kennen. De orgelcultuur heeft twee gezichten. De concerten sluiten zowel aan bij religieuze als bij andere cultuurevenementen. Denk maar aan de samenwerking met theatermaker Kees van der Zwaard en de uitvoering van Canto Ostinato van Simeon ten Holt tijdens Lek Art. De stichting Muziek in de Grote of Barbarakerk (SMGBK), die de orgelbespelingen en koffieconcerten organiseert, zoekt bewust programmatische aansluiting met Vianen en Wijk bij Duurstede in “Orgels aan de Lek”. Goede wijn behoeft geen krans, je moet er van willen genieten. De Barbarakerk kan daar tot in lengte van jaren in voorzien.

Overzicht orgels en tijd

De organisten in de Barbarakerk volgens overzicht Auke Vlagsma

VANAF 1540 ZIJN DE VOLGENDE PERSONEN ORGANIST GEWEEST VAN HET ORGEL IN DE GROTE- OF BARBARAKERK		
1540	Herben Tonisz. Bartgen	positief
1562 – 1566	Reinier Jansz.	Jan Rooseorgel 1560
1567	Nieuw orgel	positief
1578	Reformatie Culemborg	
1590 – 1598	Claes	
1598 – 1615	Willem Jansz	positief
1615 – 1617	Johannes Scholtius	
1617 – 1619	Caerl Tavenier	
1619 – 1639	Eustachius Hackert	
1640 – 1647	Willem Claesz	Kiespenninckorgel
1647 – 1654	Abraham Ketelaar (conrector Latijnse school)	
1655 – 1666	Abraham Adriaans (conrector)	
1666 – 1694	Visscher (Conrector)	
1694 – 1701	Welker (conrector)	Positief Antwerpen
1701 – 1710	Johannes van Oort (conrector)	
1710 – 1719	Bronckhorst (conrector)	
1719 – 1744	Johan Willem de Crane	
1744 – 1753	Frederik Meijer	
1753 – 1766	Mattheus de Crane	
1766 – 1770	Hessel van der Meer	Verhofstadt-orgel
1770 – 1772	J. van der Mast	
1772 – 1794	H. van der Meer	
1794 – 1797	Dochter van der Meer	
1798 – 1805	W.B. van der Meer	
1805 – 1809	P. Weber	
1809 – 1867	Chr. S. Büser	
1868	J.J. de Wit (waarnemer)	
1868 – 1925	M. Klimmerboom	
1926 – 1941	H. Schimmel	
1941 – 1943	A.A. van Harten- Schimmel	
1943 – 1946	Jan. D. Boeke	
1947 – 1949	O. de Jong	
1949 – 1970	Jan Baarda	
1970 – 2005	Bert Lassing	
2005 – heden	Marijn Slappendel	Verhofstadt-orgel en koorgel

Bronnen

De reformatie in Culemborg	dr. O.J. de Jong	ca.1950
Orgels en organisten in de Sint-Barbarakerk te Culemborg	Auke H. Vlagsma	Artikel in Het Orgel 2011 nr. 4
Grote- of Barbarakerk met haar orgels	P.A. Treffers	1982
Culemborg bespied	J. A. Prins-Meijer en W. Prins	2003
Wel een “lofbaerlijk werk”	Martien Verbruggen	1995
Het orgel in de teken- en schilderkunst	Maarten Seijbel	2011
Eindverslag restauratie koororgel Grote of Barbarakerk	Peter van Dijk	2013
Het Verhofstadt-orgel in de Grote of Barbarakerk	Peter van Dijk	Presentatie bij de ingebruikname 2013
Compendium bij de 491 gezangen	Prof. dr. G. van der Leeuwstichting	1987

Soffiet IHS koororgel

